

ERZSÉBET KIRÁLYNÉ MINT PÉLDAKÉP A MAGYAR NŐNEVELÉSBEN

Gabriella NÉMETH ANDRÁSNÉ FARKAS¹

ABSTRACT

QUEEN ELIZABETH AS A ROLE MODEL IN HUNGARIAN WOMEN'S EDUCATION

Setting role models worthy of emulation for young girls was an important task in women's education, which was also supported by the person-centred methodological approach of history education.

Was Queen Elizabeth among these illustrious Hungarian women, who was commemorated annually in schools after her tragic death in 1898? We will consider how the queen appeared as an ideal in the mourning speeches at memorial ceremonies. We are looking for answers to how the figure of Elisabeth appeared in school everyday life in addition to festive occasions: among textbooks, illustrative aids, teaching aids and learning materials. The study also discusses works of fiction aimed at young girls, including the role model aspirations of the Elizabethan cult. The study also discusses the role of women, including female teachers, in cult cultivation. Our research focuses on the period of dualism, especially the two decades after the death of the queen, but gives examples of youth literature up to World War II.

KEYWORDS

memory, female education, role model, cult of Queen Elisabeth, school celebrations, history of education

BEVEZETŐ

A nőnevelésben fontos feladatként volt jelen a fiatal lányoknak követésre méltó példaképek állítása, melyet a történelemoktatás személycentrikus módszertani megközelítése is támogatott. E jeles magyar nők között kapott-e szerepet Erzsébet királyné, akiről 1898. évi tragikus halála után évenként megemlékeztek az iskolák? Ferenc József házastársának, Erzsébetnek (1837-1898) magyarországi kultuszát több szempont mentén vizsgálták már. Kutatásaink arra próbálnak választ keresni, hogy a nevelési, oktatási intézmények milyen szerepben, milyen módon kapcsolódtak a királyné személyéhez, az emlékének megőrzését célzó törekvésekhez a nemzeti emlékezetben. Jelen tanulmányban megvizsgáljuk, hogy az emlékünnepek gyászbeszédeiben hogyan jelent meg a királyné, mint eszménykép. Választ keresünk arra, hogy az ünnepi alkalmak mellett, hogyan jelent meg Erzsébet alakja az iskolai hétköznapiakban: a tankönyvek, szemléltető eszközök, taneszközök és tananyagok között. A tanulmány tárgyalja még a fiatal lányoknak szóló szépirodalmi műveket, benne az Erzsébet-kultusz példaképállító törekvéseit. A vizsgálat kiter a nők, köztük a tanítónők kultuszápoló szerepére is. A pedagógus folyóiratok és iskolai értesítők mellett kultusztörténeti, emlékezetpedagógiai forrásként vizsgál szemléltető- és taneszközöket, ifjúsági- és gyermekkönyveket, folyóirato-

---

¹ Németh Andrásné Farkas Gabriella, Pécsi Tudományegyetem BTK Oktatás és Társadalom Neveléstudományi Doktori Iskola, PhD hallgató, Nyírádi Erzsébet Királyné Általános Iskola igazgatóhelyettes, farkasgabriella21@gmail.com

kat. Kutatásunk a dualizmus idejére, azon belül is a királyné halála utáni két évtizedre fókuszál, de az ifjúsági irodalmi művek kapcsán a II. világháborúig hoz példákat.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Példakép, jellemformálás és a történelmi életrajzok

A dualizmus korabeli szakirodalmat vizsgálva a *példa* címszó alatt találjuk a Paedagogiai Enciklopédiában (Verédy, 1886) a *példamutatás*, a *példaadás* magyarázatánál, hogy nevelési szempontból ugyan jó szolgálatot tehetnek az ifjúsági olvasmányokban a kiváló emberek életrajzai, de a szülők és a tanító személyes példáját, továbbá olyan, a tanulók környezetében lévő emberek példáját érdemes a középpontba állítani, akiket a gyermek könnyen tud követni. Az iskolások elé állított híres embereket, mint példaképeket a történelem oktatásának módszerei között kell keresnünk, hiszen az életrajzok már az ókortól kezdve meghatározóak a történelem oktatásában (Gözsy, 2017). Hazánkban az életrajzi alapon való megközelítés, a személyiségcentrikusság gyökerei a Ratio Educationisig nyúlnak vissza (122. §, 1–3. pont) (Farkas, 2008). Erről korabeli tanulmányában Mayer (1880a) ír, ahol a történelem pragmatikus illetve korrajzokon keresztül történő bemutatása mellett további lehetőségként tárgyalja a biografikus módszert. A történelem nagyjait, mint az egyes korszakok uralkodó eszméinek képviselőit állítja előtérbe, életrajzukhoz kapcsolva aztán a kor fő eseményeit. Így a „kiváló egyének életrajza az ifjú képzelő tehetségét elragadja és utánzásra ösztönzik” (Mayer, 1880a, 5. old). Véleménye szerint azonban az életrajzok olvasásával, a hősökért való rajongással nem minden esetben lehet célt érni, a szerény körben mozgó, jóra való ember és lelkes hazafi eszményképét lenne érdemes a gyerekek elé példaképként állítani. Jó megoldásnak azt tartja, ha a „nagy férfiak jól megírt életrajza” (Mayer, 1880b, 25. old) a történelem oktatásában a jellemképzés érdekében csak a korrajz módszerének kiegészítéseként jelenik meg. Az oktatás elméleti célját mindkét nemre nézve azonosnak tartja, de a történelmi ismeretek hasznosulását különbözőnek. Ezért eltérő tananyagot javasol, miszerint a lányoknak a kiváló nők életrajzaiból, „a nagy női jellemekből kell megszerezni a magasabb női erények felőli képzeteket” (Mayer, 1880b, 25. old), ezért a lányok tanításánál „a nőnem mindenkor helyzete a különböző népeknél behatóbb figyelmet” (Mayer, 1880b, 25. old) kapjon, mint a fiúk esetében.

A vizsgált időszak tanterveiben is megtaláljuk a történelemoktatás kapcsán a biográfia szükségességét, melyről a Magyar Történelmi Társulat 1885. évi kongresszusán hangzott el Márki sokat idézett mondata: „Míg korszakalkotó emberek életében s tetteiben gyönyörködni meg nem tanult, képtelen az összefüggő történelem élvezésére” (Márki, 1885, 141. old). További példa a polgári leányiskolák számára 1887-ben kiadott tanterv, melyben a történelemtanítás céljai között a kiemelkedő történelmi férfiakkal és nőkkel megismertetésével már „hatni kívántak a növendékek nemzeti érzülete és jelleme fejlődésére” is (Körösi & Szabó, 1912, 397. old). Ez az etikai cél az 1905-ben az elemi népoktatás tantervéhez kiadott utasításokban még inkább előtérbe került, feladatul adta a nemzeti érzésnek, a hazaszeretnek és a polgári erényeknek az ápolását és nemesítését. Ehhez a nemzet nagyjainak képeit állították a történelemtanítás középpontjaiba, az irántuk ébresztett kegyeletet pedig a történettanítás gyümölcseként említették, amely növeli a nemzeti öntudatot (Körösi & Szabó, 1912). Ebben a tantervben azonban már megfigyelhetők szemléletbeli változások is, miszerint az életrajzi alap jó, de csak ha nem mellőzik a kor jellemzését sem (Farkas, 2008).

Bánfi (1885) tanulmányában a jellemképzés módszereit helyezte a középpontba, köztük a történelmi életrajzokat is, mint módszert bemutatva: „a múltból vett példák élő példaképei lesznek a jónak, melyek óvó és intő szótartást intéznek az ifjúság szívéhez s egyúttal azt az

igazságot hirdetik, hogy az ember valódi boldogsága egyedül az ő jellemétől függ” (Bánfi, 1885, 198. old). Külön kiemeli, hogy a leányokat tanító máshogy járjon el, „tanítványai képezetéhez forduljon, hogy innen a kedélyre hathasson, és az értelmet képezhesse. (...) A történelmi tanításunknak a leánynövendékeknél főleg erkölcsi, nemzeti és hazafias irányban kell jellemzőnek és jellemképzőnek lenni” (Bánfi, 1885, 199. old). Ennek nehézségét abban látta, hogy ami „a nőt a nőről különösen érdekelte volna” (Bánfi, 1885, 199. old), arról egy szót sem írtak a tankönyvek.

A dualizmus kori népiskolai történelemtanítás tankönyveinek vizsgálata során Farkas Mária (2008) talált tartalom és tagolás szerint tisztán életrajzi alapú feldolgozásokat, illetve a történelmi királyok és dinasztikák köré építve, részben életrajzi alapú, de az egyes uralkodók alatt bekövetkezett fontosabb történésekről is képet adó tankönyveket is. Az erkölcsi nevelést is célul tűzték ki, ezért az olvasmányokhoz a hazaszeretet érzelmi megalapozását segítő hazafias verseket is kapcsoltak (Farkas, 2008).

A történelmi életrajzok az iskolai tankönyvek mellett megjelentek a gyermek- és ifjúsági irodalomban is, melynek jelentőségéről az otthoni olvasmányok között az 1886-os Tanügyi Kongresszuson is szó esik (Radó, 1898), de vizsgálódásunkat érdemes még a kor gyermekújságjaira is kiterjeszteni. Például Pósa Lajos által szerkesztett *Én Ujságomban* is megjelenik a magyar történelem megismertetésére, a hazafias nevelés eszközeként az *Emlékezzünk régiokról* rovat (Balogh, 1998), emellett sok történelmi tárgyú folytatásos elbeszélést is közölt a lap.

EREDMÉNYEK

Erzsébet királyné kultusza az iskolákban

A királyné példaképként való megjelenítésének vizsgálatához elsőként szólnunk kell a királyné kultuszának kialakulásáról. Ehhez itt is felsoroljuk a Vér Eszter Virág (2006a) által megfogalmazott és időben is elhelyezett sajátos nemzeti szimbólumrendszer legfontosabb elemeit, melyek már az uralkodópár ezüstlakodalmáig kialakultak. Elsőként a védangyal funkció jelent meg, már Ferenc József és Erzsébet 1867-es koronázását követően. Az uralkodó és a nép közötti közvetítői szerep fokozatosan lényegült át Mária-analógiává, a Magyarok Nagyasszonya (*Patrona Hungariae*) alakjának megidézésével, és ekkor tűnik fel a „második Szent Erzsébet” motívum is. A fia halála után a fájdalmas anya képe (*Mater Dolorosa*) egy újabb párhuzam a szentfiát sirató Mária alakjával. A halála előtti időszakban átélt tragédiák tovább fokozták ezt a szenvedő képet, tragikus halála a mártíromság motívumát emelte be a szimbólumrendszerbe (Vér, 2006a). A merénylet (1898. szeptember 10.) után kultuszában felerősödött a szakrális jelleg. „A mitizálódás korát Erzsébet királyné emlékének 1898. szeptember 29-i törvénybeiktatása zárja le” (Vér, 2006a. 35. old). Ez a törvény is Erzsébet történelmi jelentőségét emelte ki, a kiegyezésben beöltött szerepe meghatározó eleme a kultikus kánonnak, e nagy tett mögött a magyarok iránti gondoskodó szeretetét vélték megnyilvánulni (Vér, 2006b).

A királyné iránti tisztelet kifejezése már életében megjelent az oktatási intézményekben. Egyrészt a névnapja alkalmából megrendezett ünnepélyekre találunk példát (Ünnepély az óvónőképzésben, 1896), másrészt a koronázás napjának ünnepén és a millenniumi iskolai emlékünnepek műsorában is feltűnik a királyné személye, hozzá kapcsolódó vers, megemlékezés (Magyarországi Tanítók Országos Bizottsága, 1892).

A királyné emlékének törvénybe iktatása (Magyar Törvénytár, 1899, 136. old.) jelezte kultuszának intézményesülését. Ehhez kapcsolódott a vallás- és közoktatási miniszter körren-

delethe szerint előírt iskolai megemlékezés: „Neveljük Erzsébet Királyné emlékében a tanuló ifjuságot. Nem szabad az Ő dicső emlékezetének meghalványulnia a jövő nemzedékek lelkében sem. Évről-évre szenteljük az Ő dicső és áldott emlékezetének az Ő védszentje: Erzsébetnek napját, november tizenkilencedikét” (Rendeleték tára, 1898, 967. old.). Az iskolai ünnepek közé így bekerült újabb hazafias megemlékezés révén Erzsébet királyné személye és példája évről-évre figyelmet kapott.

Az Erzsébet-emlékünnepek, amelyek fogatókönyve követte a gyászünnep menetét: felekezeti szerinti gyászistentisztelet után kötelező elemként a Himnusz eléneklését és az emlékbeszéd tartását írta elő, de az ünnepek állandó elemeiként jelentek meg a királynéről szóló szavalkatok, a hangszeres zene és a karének is. A műsorok összeállításához emlékfüzetek, vezérkönyvek, daloskönyvek, színdarabok jelentek meg, kerültek az iskolai könyvtárakba. Az iskolai ünnepek segítő verseskötetekben, külön részben helyet kaptak a „szavalkató” Erzsébetről szóló versek. A téma kutatásának további forrásai között kiemelkedő szerepük van az iskolai értesítőknél. Kötelező tartalmaiknak köszönhetően gazdagon informálnak az iskolai Erzsébet-ünnep fogatókönyveiről, és emlékbeszédeket közölnek. A korabeli pedagógus szakfolyóiratokat vizsgálva megtaláljuk a képzők Erzsébet-megemlékezései mellett, a kultuszápolást segítő fogatókönyveket, foglalkozásterveket, könyvajánlókat. (Németh, 2023)

Az évenkénti megemlékezések mellett az iskolák kivették részüket a királyné halála után, Darányi Ignác földművelődésügyi miniszter felhívására megindult Erzsébet emlékfák ültetéséből. Több mint háromszáz településen a csoportokat iskolák udvarára, kertjébe, vagy az iskola előtti terebe ültették, vagy maga az iskola hajtotta végre a fásítást (Erzsébet királyné emlékfái, 1899). Ezen ligetekben szerte az országban emlékműveket is emeltek a királyné tiszteletére, melyeknek Erzsébet magyarországi kultuszában kiemelt jelentőségük volt. Az iskolások és az óvodások részt vettek a szoboravatási ünnepségeken, sőt több helyen az ünnepi műsor szereplői is voltak (Németh, 2002). Az emlékműveknek további kultuszápoló, emléktartó szerepeit is találtunk: az iskolai kirándulások alkalmával a diákok felkeresték a királyné szobrait, ellátogattak az emlékmúzeumba, felkeresték a sírhelyét Bécsben, illetve az évenkénti emlékünnepek helyszínéül választották az Erzsébet szobrokat. Az iskolák is bekapcsolódtak az országos szoborállítás finanszírozásának előteremtésébe (Németh, 2023).

A királyné nevét viselő intézmények kultuszápolásban betöltött szerepe, ahogy erről máshol már részletesen írtunk (Németh & Czabaji, 2024), kiemelkedő volt. Ugyanígy elmondható, hogy az Erzsébet iskolákban a királyné személye, mint példa még erőteljesebben megragadható. Ahogy a budapesti Erzsébet Nőiiskolában a királyné születésének századik évfordulóján (1937) a névadót megidézve írták: „ott lebeg mindig a leányok előtt Erzsébet királyné alakjában és nevében a példa, a megvalósult eszmény” (Mesterházy, 1938, 16. old.).

A királyné személye és példája az Erzsébet-gyászünnepélyek szónoklataiban

A királyné halála utáni 1898 szeptemberében megtartott iskolai gyászünnepélyekről a legtöbb iskola részletesen beszámolt értesítőjében, ahol nem csak a fogatókönyvről és a gyász kifejezésének módjairól írtak részletesen, hanem közölték az elhangzott emlékbeszéd szövegét is. Az elemzéshez forrásainkból száz iskola gyászünnepének leírását vettük alapul, ahol a közölt 43 gyászbeszédet három szempont mentén vizsgáltuk meg. Egyrészt kerestük, hogyan jelennek meg a szónoklatokban az előzőekben már bemutatott kultusz szimbólumrendszerének elemei. Másrészt úgy tekintettünk a beszédekre, mint a királyné életét felidéző történetre, összegyűjtve azokat az eseményeket, melyeket kiemelésre érdemesnek tartottak a királyné életéből. Harmadrészt rámutatunk arra, hogy a kultuszelemek túl, Erzsébet személyét, személyiségét hogyan igyekeztek a tanulók felé közelebb hozni, milyen tulajdonságai

kerültek reflektorfénybe. Ez a három szempont legtöbbször összekapcsolódott, összefonódva fogalmazódott meg.

A kultusz szimbólumrendszerének mindegyik elemére találtunk példát, köztük a magyarok iránti szeretete, a védangyal funkció és a gyermekét sirató, szenvedő anya képe a legtöbb vizsgált beszédben megtalálható volt. Védőszentjéhez való hasonlításon túl, több beszéd úgy írt róla, mint második Szent Erzsébről, akiben „isten visszaadta nekünk szent Erzsébetet a szegények, elnyomottak, üldözöttek pártfogóját” (Fölker, 1899, 62. old).

Életének főbb családi eseményei közül több szónok felidézi Erzsébet gyermekkorát, eljegyzését a császárral és a házasságkötésüket is. Olvashatunk a gyermekeikről, a királynéről anyai szerepében. A trónörökös haláláról megemlékezve tűnik fel a Mater Dolorosa, a szenvedő anya képe: „az anya legyőzte a királynét, lemondott a földiekről, egyetlen fiának emléke uralkodott lelkén” (Boros, 1899, 6. old).

A magyarokhoz kapcsolódó viszonyát több fontos eseményen keresztül ismerhetjük meg. A kiegészítés elbeszélése a szövegekben legtöbbször egy, a magyarokért könnyeket hullató királyné képével indul. Erzsébet politikai szerepét a magyarokkal együttérző asszonnyal azonosítják, aki hatással tud lenni férjére és akinek „tündérújjai szövögették azt az erős kötelet, mely immár királyt és nemzetet összefűz” (Téglás, 1899, 7. old). A koronázás eseményét úgy idézik fel, mint a királyné életének legszebb pillanatát, mely Erzsébetet a nemzet szerető édesanyjává tette. Ezt a magyarok iránti szeretetet igyekeznek több tényel is alátámasztani. Például, hogy Erzsébet nem csak megtanult magyarul, hanem „magyar lett nyelvére, magyar lett lelkére nézve” (Boros, 1899, 5. old), továbbá megismerkedett történelmünkkel, szívesen olvasta költőink, íróink műveit, köztük Eötvöst és Jókait. A magyarokhoz fűződő pozitív kapcsolata bizonyítékának tartották, hogy sok időt töltött Magyarországon, „eljött hozzánk, velünk egy levegőt szívní” (Fölker, 1899, 64. old), étellel töltötte meg a budai királyi palotát és a gödöllői kastélyt. Több megemlékezés kiemeli, hogy gyermekeit magyar nevelésben részesítette és belső udvartartását leginkább magyarok alkották. A jóságos királyné alakja a kiegészítéshez kapcsolva is feltűnik, akinek sikerült a börtönök ajtajait kinyitni a politikai foglyok előtt.

További kiemelt életrajzi eseményként a legtöbb emlékbeszéd kitér a királyné Deák Ferenc ravatalánál elhelyezett koszorújára, mely a kegyeletes gesztuson túl a kiegészítés két kulcsfigurájának viszonyát is szimbolizálja, miszerint „a nemzet érezte, hogy a haza bölcsét nélkülözheti akkor, mikor ilyen védőangyala van” (Boros, 1899, 5. old), és így Deák halála után Erzsébet lesz a haza jövőjének záloga. A legtöbb beszéd említést tesz a királyné halála előtti utolsó hivatalos megjelenéséről hazánkban, az ezredéves emlékünnepségek alkalmával, ahol férje oldalán, gyászruhában „azon könnyekkel szemében, melyet boldogtalanságában örömről felett hullatott” (Fölker, 1899, 63. old). A jelenetet Benczúr Gyula is megörökítette a Millenniumi hódolat című festményén, amikor is az ünnepségek alkalmával Ferenc József a vár tróntermében fogadja a parlament alsó- és felsőházának hódolatát, oldalán Erzsébettel.

Erzsébet személyéről „királynői, női, anyai erényeiről” (Bukovszky, 1899, 3. old) is több szónoklatban olvashatunk. Szorosan összefonódnak ezek a tulajdonságok a kultusz elemeivel. Visszatérő jelzői között ott van a jóságos, irgalmas, jótékony, szerény, együttérző. Kiemelik természetszeretét, Heine verseiért való rajongását és a fia halála utáni magányosságra vágyó, az utazások, tengeri hajózásokkal a világ előtt elbújó gyászoló anya alakját. A jótékony királyné képét a kórházak, árvaházak és a Vörös Kereszt Egyesület fölötti védnökséggel mutatják be a leggyakrabban, de említésre került pl. az 1876-os szegedi árvíz utáni helyreállítási munkálatok támogatása is. Több helyen olvashatunk a királyné női szépségéről, kék szeméről, sugár termetéről, kedves arcáról, mely férjére is hatással volt: „külsejének szépségével és lángszével varázslat alatt tartotta Felsőszeg férjét” (Groszbauer, 1899, 46. old).

A kegyelet mellett alakját követendő példaként kívánják megjeleníteni a leányok számára, az egyik emlékező megfogalmazása szerint: „kötelességet kell teljesítenem, (...) szívetekbe vésnem a kegyes, a jó, az áldott királyné emlékezetét” (Fölker, 1899, 61. old).

Az iskolai hétköznapiakban megbújó Erzsébet-emlékezet

A királyné nevét viselő intézmények tekintetében itt is ki kell emelnünk, hogy ezekben az iskolákban nem csak a gyász évében és az évenként megrendezett Erzsébet emlékűnnepélyeken került előtérbe a királyné személye, hanem a hétköznapiakban is. Hiszen Erzsébet jelen volt a jelképekben (címer, zászló), az épületükben létrehozott emlékhelyekben (szobrok, képek) és az iskolai hagyományaikban (Németh, 2023). Továbbiakban szeretnénk arra is rámutatni, hogy Erzsébet személye és mint példa a legtöbb iskola mindennapjaiban is jelen volt.

Ahogy már írtuk, a történelmi személyek életrajzainak megismertetése fontos módszerként jelent meg a kor történelemoktatásában. Elsőként a tankönyveket vizsgálva a kisebbeknek szóló olvasókönyvekben többször szerepel Deák Ferenc illetve a koronázás kapcsán, majd a halálát követően megtaláljuk külön olvasmányként Erzsébet életrajzát. Megjelenik a királyné egy Gödöllőről szóló írásban egy harmadik elemistáknak szóló olvasókönyvben is (Havas & Pósa, 1927), a királyi kastély és a gödöllői erdő fái alatt keresve megnyugvást és boldogságot. A jótékony királyné alakját is megidézi az olvasmány, miszerint „Erzsébet királyné szívesen szóbaállt a legszegényebb emberrel is, nem eresztett el senkit jó szó nélkül, senkit, aki rászorult, segítség nélkül” (Havas & Pósa, 1927, 204. old). A polgári fiúiskolák számára íródott olvasókönyvben, a magyar nép múltjáról írt fejezetben Erzsébetéről szóló olvasmány a bártfai szoborállításhoz kapcsolódó beszéd közlésével kapott helyet, az életrajzán kívül elbeszélve a fürdőhelyen tett látogatását, megjelenítve magányt kereső, természetszerető alakját (Berzeviczy, 1906). Az olvasmányok után a hazafias versek között ott voltak az Erzsébet emlékversek is.

A nagyobbaknak szóló történelemkönyvekben Ferenc József uralkodásának tárgyalásakor feltűnik a királyné személye, az 1867. évi kiegyezés kapcsán kiemelve szerepét az eseményekben: „Bájos ifjú felesége: a mi jóságos Erzsébet királynénk is nemes szívvel fogta pártunkat. Mielőtt tudta volna, érezte, hogy igazságunk van” (Koczogh & Takáts, 1913, 121. old). Legtöbbször a király képe mellett közlik a királyné arcképét is.

Az irodalom tanmenetekben az olvasmányok megismertetése mellett az értesítőkből számos más példát találtunk, szerepelt Erzsébet királyné életének, tragikus halálának feldolgozása fogalmazásként, vagy egy-egy róla szóló vers megtanulása memoriterként.

A tantermeket és folyosókat díszítő Erzsébet portrék, esetleg szobra mellett a szemléltető eszközök között is feltűnt a királyné. 1914-ben miniszteri utasításra, a népiskolai oktatás segítésére egy húsz magyar történelmi jelenetet ábrázoló művészi litográfiai sorozat készült a múzeumok, pedagógusok és képzőművészek összedolgozásának eredményeként. Ehhez híres festményeket kellett egyszerűsítve megvalósítani (Komlósi, 2003). Köztük az 1867-es koronázást szemléltető tabló mellett Zichy Mihály *Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál* című festményét Raksányi Dezső gondolta újra, pontosabban egy az egyben átvette Zichynek egy, a festményhez készített korai szénrajz vázlatát. „Ezen a fejét szomorúan lehajtó Erzsébet és a koporsóban fekvő Deák látszik, a reprezentatív kellékek hiányában a kép jóval bensőségesebb hangulatot áraszt, közvetlenebb átélésre nyújt lehetőséget. Az allegorikus alakok nélkül pedig világos, nem szorul olyan magyarázatokra, melyeknek megértése az elemi iskolai nebulók érettségét meghaladná. Érdekes adalék még e szemléltető kép történetéhez, hogy Zichy már 1878-ban egy levelében megemlítette, hogy a festmény sokszorosított változatának minden iskolában a falon kellene lógnia” (Róka, 2001, 42. old). Ezek a faliképek a népisko-

lákban mindennapi látványként vésődtek a gyerekek emlékezetébe és határozták meg történeteszemléletüket.

A gyerekek legegyszerűbb füzetének címlapján is helyet kapott a királyné. Az ún. Erzsébet-irkát Erzsébet királyné arcképe és Flóris Áron költeménye díszítette, a hátlapján pedig a hazai ipar pártolásáról írtak. Több ilyen füzet is készült további hasznos témával a hátlapján, például a pálinka pusztításáról, az Erzsébet emlék-gyümölcsfák ültetésének hasznáról, a kivándorlás veszedelméről, a fogak gondozásáról, a tüdővész elkerüléséről, az otthontanulásról, a tüzvész meggátlásáról, a mérgezéseknél az első segélynyújtásról, a méh, selyemhernyó, baromfi, kerti vetemények tenyésztéséről, illetve termesztéséről (Flóris, 1903). Egy másik füzet-sorozat, az ún. *Szénásy Magyar monda irkája* vöröses barna papíron a magyar mondakörből történeti képekkel díszítette a címlapot, a második oldalon pedig annak történetét. Ezek között is találtunk Erzsébet királynét bemutató irkát, a címlapon két jelenettel, Erzsébetet a jótékony királyné szerepben ábrázolva (1.kép), és a történetet aztán a belső oldalon elmesélve. Ez a második füzet-sorozat küllemében és tartalmában is több kritikát kapott a kortársaktól (Hemmert, 1901).

1. kép: Szénásy Magyar monda irkája 1901-ből (Erzsébet királyné és a magyar nép)
Forrás: a szerző magángyűjteményéből

A királyné alakja a gyermek- és ifjúsági irodalomban

Az iskolai értesítők beszámoltak az intézmény nevelői és ifjúsági könyvtárának állománygyarapodásáról. Így tudjuk, hogy a királyné halála után megjelent kultuszirodalom jelentős része, köztük több a minisztérium ajánlásával, ajándékozás vagy vásárlás útján bekerült az iskola könyvtárába. A növendékek nem csak itt tudtak olvasni Erzsébetről, hanem ezek a kötetek jutalomkönyvként vagy családi ajándékként kerültek az otthoni könyvespolcukra (erre több könyv is bizonyíték a szerző gyűjteményében).

Elsőként az iskolai gyászünnepélyek beszédei és kisebb emlékfüzetek jelentek meg a fiatalabb korosztály számára. Köztük például Falk Miksa visszaemlékezései (Falk, 1898) és Böngérfi János kis kötete a királyné életrajzával (Böngérfi, 1898). A legnépszerűbb, több ki-

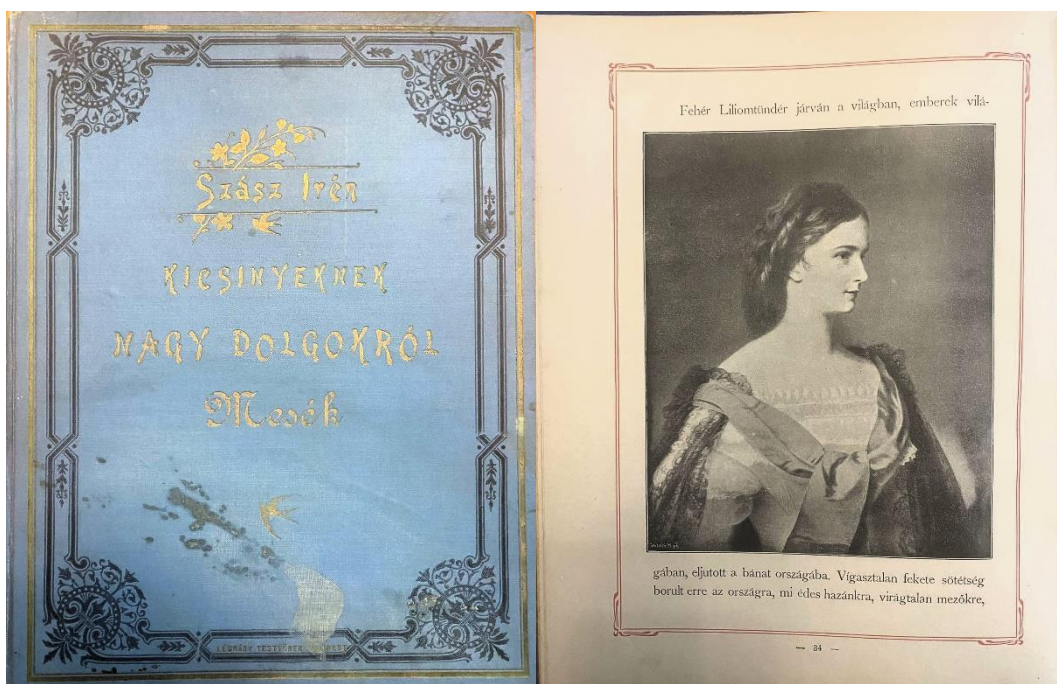
adást megélt, gyerekeknek szóló életrajz Sebők Zsigmond Erzsébet királyné című könyvecskéje, amely elsőként a Pósa Lajos által szerkesztett Filléres Könyvtár sorozatban jelent meg (Sebők, 1898). A legtöbb iskolai könyvtár beszerezte Gábel Gyulának az iskolások számára összeállított emlékalbumát (Gábel, 1900), aztán az évek során az ünnepségek megszervezését segítő szavalókönyveket, vezérkönyveket, daloskönyveket. 1909-ben megjelent Erzsébet udvarhölgyének, Sztáray Irmának személyes visszaemlékezése (Sztáray, 1909). Az általa sajátos perspektívából megalkotott Erzsébet-kép, a királyné utolsó éveinek állított emléket (Vér, 2013). A következő két évtizedben több mű is született a témában, de a fiatal lányok számára írt, Erzsébet királynéről szóló regényekre még várni kellett. A királyné születésének századik évfordulója évében jelent meg Zsigray (1937) regénye melynek különlegessége, hogy a korábban megjelent biográfiák ismerete mellett a korabeli sajtóanyagok feltárása is tükröződik a regényben. Vér (2013) elemzése szerint „elsődlegesen ‚női szempontból’ árnyalta a korábbi Erzsébet-kép életelemeinek megértését, finom érzékkel tárva fel lelkületét, motivációit s az általa megélt események hátterét, mely jelentős mértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy elsődlegesen lektúr kategóriába sorolható műve meghatározó magyar vonatkozású kultuszregénnyé válhatott” (Vér, 2013, 90.old).

Még ez év karácsonyán, szintén a királyné száz éves születési évfordulója alkalmából megjelent Dániel Anna (1937) hasonló tematikájú regényes életrajza, melyet a sajtó a serdülő lányok számára ajánlott. Az egyik ilyen könyvajánló szívbeli melegséggel írt kedves könyvnek nevezi, amelyben a magyarok által annyira szeretett szépséges királyné legendás alakja támad föl (Somfai, 1937). Egy másik cikk arra hívja fel a figyelmet, hogy milyen nagy felelősség a fiatal lányok számára írni, a fiatal női lélek rezdüléseit érezni. Szerinte a fiatal író nő ilyen felelősséggel nyúlt a témához, és az életrajzban Erzsébet királynét „törtetlen nemességben” rajzolta meg, amiből a fiatal lányok játszva tanulják meg a kor történelmét is (A hét könyvei, 1937). A könyv sikere egyben a királyné személyének és kultuszának törtetlen népszerűségét is mutatja: a második világháborúig további négy kiadást ért meg, majd a Pöttyös könyvek között folyamatos megjelenéseket a mai napig (Vér, 2013).

Vizsgálódásunk kiterjedt még a fiatal lányok számára több kimagasló történelmi személyiségről szóló művekre is, ezzel képet kapva, hogy hol helyezkedik el a királyné személye a kor „női példaképei” között. Már 1886-ban találunk ilyen sorozatot *Magyar hölgyek életrajzai* címmel (Endrődy, 1886), melynek első kötete Lorántfy Zsuzsanna életét mutatta be. A céljuk volt egy „oly gyűjtemény létrehozása, mely a jeles magyar nők életrajzát jellemvonásaik részletezésével és gondos, kellemesen olvasható alakban adja elő, mely tanulságos és gyönyörködtető olvasmányokat nyújt a serdülő magyar leányoknak, a hazai történet gazdag tárházából követésre méltó példaképeket rajzolván eléjük” (Komáromy, 1886, 83. old). Erzsébet halála után elsőként Beniczky Lenke (1904) *Leányok tükre – Nagy magyar nők élete* című kötetében olvashatjuk a királyné rövid életrajzát, ahol is a szerző „egyszerűen és a szív meleg hangján” (ahogy egy hirdetésben írták) mesél Szilágyi Erzsébet, Lorántffy Zsuzsanna, Széchy Mária, Zrínyi Ilona és Mária Terézia mellett Erzsébetről. *Ezer év nagyasszonya* címen megjelent másik kötet előszavában a szerkesztő egyértelműen utalt arra, hogy a könyvben szereplő 24 magyar nő lelkesítő példák lehetnek. „Akiknek küzdelmes, áldásos, felemelő élete ma is útmutatásul szolgálhat, (...) és a fiatal leányok örömmel olvassák a Nagyasszonyok életét és nagyszerű példájukat követve igyekeznek, mindenki a maga körében, dolgozni családjuk, a haza javára” (B.Rado at al., 1937, 3. old). Itt a szentek, mártírok, hősnők, királynők, mellett a kor kultúráját, a nevelést és jótékonytápot művelő és segítő nőalakjai is helyet kaptak (Bornemissza Anna, Petrőczy Kata Szidónia, Brunswick Teréz, Déryné, Bezerédi Amália, Teleki Blanka, Veres Pálné, Jósika Júlia, Pulszky Teréz, Bohus-Szögyény Antónia, Hampelné Pulszky Polyxena). A többszerzős kötetben Erzsébetről B. Radó Lili írt. Még egy leányoknak szóló könyvet kell említenünk, ahol a híres nők (köztük Erzsébet) mellett két olyan élettörté-

net is olvasható, ahol a mindennapi példa bemutatása van a középpontban, hétköznapi embereket bemutatva, ezt a címekben így jelezve: „Ismeretlen nemes- és parasztlány alakja” és „Az ismeretlen anya” (Dénes, 1939). A legkisebbeknek szóló könyvek között találunk egy mesekönyvet is (Szász, 1903), ahol történelmi szereplők a főhősök, és a királyné alakja feltűnik Deák Ferencről szóló történetben és egy külön mesében is, mint fehér liliom (2. kép). Ahogy a Kisdednevelésben írnak róla: „Szép színes mesét mond a gyermekeknek, tündérek világában, a mese aranyos kódében sorra előtűnnek a magyar történet ragyogó alakjai: Erzsébet, ’tündérek között fehér liliom, emberek között királyné’; Petőfi, a ki elindult a maga vándor útjára, de nem tért vissza többé; a haza bölcse, a kinek egyszerű emberek állottak a bölcsője körül, de királyné sírt a koporsójánál és megannyi hőse a magyar szabadságnak” (Irodalom, 1903).

2. kép: Szász Irén (1903). *Kicsinyeknek nagy dolgokról. Mesék*. Budapest, Légrády testvérek.
Forrás: a szerző magángyűjteményéből

Pósa Lajos személyén és gyermekirodalomhoz kapcsolódó tevékenységén keresztül is felfedezhető az oktató-nevelő intézmények Erzsébet emlékezete. Az általa szerkesztett *Én Ujságom* gyermekfolyóiratban a tragédia utáni megemlékezések, a történelmi rovat, és a Szerkesztő bácsi postája segítette a gyerekeket a királyné életének, emlékhelyeinek megismerésében, és emlékének méltó ápolására ösztönözte őket. Pósa Lajos Erzsébet-versei a legnépszerűbb versek közé tartoztak, és nem csak az iskolai ünnepségek forgatókönyveiben jelentek meg, hanem az óvodák gazdag, Erzsébet emlékezetét ápoló foglalkozásterveiben is. Így Pósa Lajos, mint tanító a hazafias nevelésben betöltött szerepén keresztül is hatással volt az oktató-nevelő intézmények Erzsébet kultusz ápolására, a gyerekek Erzsébet-képének alakítására (Németh, 2024).

A nagyobbaknak szóló *Magyar Lányok* lapban képeket és tudósításokat találtunk a szegedi, a cecei és a bécsi Erzsébet szobor felállításáról és az Erzsébet királyné Emlékmúzeum tárgyairól. Szintén ebben a lapban közölték az iskolai önképzőkörök szervezésében megvalósult *A történelem, irodalom melyik nőalakját szeretem legjobban, kit választok példaképemül?* címmel meghirdetett „nagy pályázat” eredményét. A jelentés részletesen bemutatja,

hogy kiket választottak legtöbbször a leányok az egyes korosztályokban értékelt 423 dolgozatban. „A bíráló bizottság előtt megelevenedett az egész magyar múlt. Jellemrajzokat írtak a lányok: Saroltáról, Géza fejedelem feleségéről, Gizelláról, a középkor szent asszonyairól, Szent Margitról, Szent Erzsébetről, Ráskay Leáról. Nagyon sok leány példaképei Szilágyi Erzsébet, Zrínyi Ilona, Lórántffy Zsuzsanna. A mohácsi csatamező gyászoló asszonya, Kanizsay Dorottya éppen úgy megragadja a ma leányának fantáziáját, mint a csatában hőiesen küzdő Rozgonyi Cipelle, az egri asszonyok, Teleky Blanka grófnő, Erzsébet királyné. Az irodalom alakjai közül az Ujföldesúr Ankerschmidt Erzsikéje, az Egri Csillagok Évája, az Isten rabjai Margit királyleánya, a Két szomszédvár Enikője és Szép Honka ragadják meg leginkább a lelkesedésre hajló fiatal leányok szívét. Két költő, Petőfi és Vörösmarty édesanyjáról is írt sok fiatal leány megható, szívből jövő dolgozatot” (Benedek, 1936, 551. old). A legtöbbször, a leányok több mint negyede Zrínyi Ilonát választotta példaképül, őt követte Szent Erzsébet példája. Ebből arra következtettek, hogy az önfeláldozás és a szeretet azok az erények, melyek „sok leány szívében keltenek visszhangot” (Benedek, 1936b, 587. old.). Szent Erzsébet után még két Erzsébet szerepelt, mint a leányok legkedvesebb nőalakja. Az egyik Szilágyi Erzsébet, Hunyadi János felesége, Mátyás anyja, a másik Erzsébet királyné.

Nők szerepe a fiatal lányok Erzsébet-kép alakításában, a kultuszápolásban

A nevelésben a pedagógusok személyes példája, kultuszápoló tevékenysége és ehhez kapcsolódó jótékonykodás is hatással volt a leányokra, Erzsébet királynéről kialakított képükre. Ez a tanítói példa ott volt az Erzsébet-émlékünnepélyek megszervezésében, az Erzsébet-alapítványok jótékony céljainak elérésében éppúgy, mint a királyné emlékhelyeinek meglátogatásában vagy a példakép fogalmazás-pályázat segítségével (Benedek, 1936a). Ezért érdemes egy-két példát bemutatnunk, hogy kik voltak azok a nők, akik személyes példájukkal hatással voltak az iskolákban zajló kultuszápolásra.

A királyné halála után megjelenő emlékkönyvek között találjuk a *Királyné albuma* című visszaemlékezés-gyűjteményt, melyet alcíme szerint „Írták a magyar nők”. A könyv a királyhoz intézett felirattal kezdődik, melyben azt is megfogalmazták, hogy a királyné személyét a gyermekekkel is megismertetik: „alakját szeretettel vessük gyermekeink szívébe, magasztos erényeit beoltjuk leányaink lelkébe” (Királyné albuma, 1900, 4. old). Szintén a magyar nők kezdeményezésére a királyné bécsi koporsója mellett felállított, a Zala György által készített emlékmű Erzsébet magyarországi kultuszában egyedülálló helyet foglalt el emlékezetének helyei sorában (Vér, 2013).

A királyné közvetlen környezetében szolgálatot tevők közül Sztáray Irma, mint a tragikus esemény szemtanúja, a már említett 1909-ben megjelent visszaemlékezéseivel nagyban hozzájárult Erzsébet királyné személyének egy közvetlenebb megismeréséhez: „Hódolat, rajongás, szeretet, hűség van a könyvében, tulajdonságok, a melyek végtelen harmóniával illenek Erzsébet királyné alakjához és emlékéhez” (Irodalom és művészet, 1909). Ferenczy Ida, a királyné felolvasónője a kultuszápoláshoz kapcsolódóan kezdeményezője, szervezője és adományozója az 1909-ben, a budai várpalotában megnyíló Erzsébet királyné Emlékmúzeumnak. Megemlíthjük még Pallavicini Edéné Majláth Etelka palotahölgyet, aki a budapesti Erzsébet emlékezetek helyei között az örökimádás templom felépítéséért munkálkodó bizottság elnöke volt. A felsorolást hosszan lehetne folytatni, hiszen a magyar nők igyekeztek kifejezni hódolatukat a királyné emléke előtt. Sokan részt vállaltak a királyné halála után, Darányi felhívásával induló Erzsébet-émlékfák ültetésében. Az emlékligetekben több helyen emlékműveket is felállítottak, köztük az elsők között Brunócon, Mednyánszky Ghyczy Agatha kezdeményezésére (ma is álló) emlékoszlopot emeltek (Erzsébet királyné emlékfái, 1899). A szoboravatások

előmozdítói, támogatói között is szép számmal találunk hölgyeket, például az 1903-ban a Fejér megyei Cece községben „egy nemes gondolkozásáról ismert úriasszony, özvegy Bauer Antalné áldozatkészségéből gyönyörű Erzsébet-emlékszobor létesült” (Erzsébet-emlékszobor leleplezés, 1903, 5. old), mely Zala György szobrászművész munkája volt.

ÖSSZEGZÉS

Összességében elmondható, hogy a megvizsgált emlékbeszédekben a szónokoknak a korra jellemző patetikus hangvétele mögött kirajzolódik egy Erzsébet-kép, mely a kultuszának szimbólum-elemei mellett bemutatja az életének legfontosabb történéseit, mellyel igyekeznek a királyné személyiségét közelebb hozni a fiatal hallgatósághoz. Erzsébet személye megbújva, de az iskola hétköznapijaiban is jelen volt a tananyagban, a szemléltető és taneszközökben, a nevét viselő intézmények iskolában kialakított emlékhelyeiben és hagyományai-ban. Erzsébet királynéről szóló gazdag irodalomban jelentős számban találtunk a fiataloknak, de a legkisebbeknek is szánt meséket, olvasmányokat, életrajzokat, verseket és regényeket. Mindezeket a nevelésben munkálkodó pedagógusok és a kultuszápolásban szerepet vállalók vitték közelebb azokhoz a generációkhoz, akiknek elsődleges Erzsébet-élményét ezek a kötelező iskolai ünnepek és olvasmányok jelentették.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A hét könyvei (1937). *Ujság*. 13(282), 31-32.

- [1] *A királyné albuma* (1900). Írták: A magyar nők. Előkelő Világ.
- [2] B. Radó, L., Benedek, R., Ego, D. Lengyel, L. (1937). *Ezerév nagyasszonya*. Dante.
- [3] Balogh, L. (1998). „A szerkesztő bácsi postája”. *A „jó gyermek” képe Az Én Ujságom című gyermeklapban a századfordulón*. Szakdolgozat, JATE BTK, Szeged.
- [4] Bánfi, J. (1885). Jellemképzés módszere. *Nemzeti Nevelés*, 6(3), 189-204.
- [5] Benedek, R. (1936a). Önképzőköri élet. *Magyar Lányok*, 42(34), 551-552.
- [6] Benedek, R. (1936b). Önképzőköri élet. *Magyar Lányok*, 42(34), 587.
- [7] Beniczkyné, B. L. (1904). *Leányok tükre – Nagy magyar nők élete*. Lampel.
- [8] Berzeviczy, A. (1906). *Erzsébet királyné szobrának leleplezése*. In: Ulerich, Gy. – Weszely, Ö.: Magyar olvasókönyv a polgári fiúiskolák számára. Lampel, pp. 78-81.
- [9] Boros, V. (1899). *Az Aradi M. K. Állami Főreáliskolának Értesítője*.
- [10] Böngérfi, J. (1898). *A mi királynénk. A magyar népnek és ifjuságnak*. Ifj. Nagel Ottó.
- [11] Bukovszky, J. (1899). *A Békés-csabai Ág. Hitv. Ev. Rudolf-Gymnasium XXXIV-ik Értesítője*. Corvina.
- [12] Dániel, A. (1937). *Erzsébet királyné. Fiatal lányok számára*. Dante.
- [13] Dénes, G. (1939). *Magyar nagyasszonyok*. Szent István Társulat.
- [14] Endrődy, S. (szerk.) (1886). *Magyar hölgyek életrajzai. Lorántfy Zsuzsanna*. Stampfel.
- [15] *Erzsébet királyné emlékfái* (1899). A földművelésügyi m. kir. minister kiadványai 18.
- [16] *Erzsébet-emlékszobor leleplezés*. (1903). *Magyar Hírlap*. 23(142), 5.
- [17] Falk, M. (1898). *Erzsébet királyné*. Lampel.
- [18] Farkas, M. (2008). *Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus kori Magyarországon*. Szemléletformálás és értékközvetítés tantervek, olvasó- és történelemkönyvek tükrében, Trezor Kiadó.
- [19] Fölker, G. (1899). *A Ciszterci Rend Bajai Kath. Főgymnáziumának értesítője*. Kollár Antal és Fia.

- [20] Gábel, Gy. (1900). *Erzsébet - Megemlékezés Magyarország nagy királynéjáról*. Athenaeum.
- [21] Gözsy, Z. (2017). *A Magyar Történelmi Társulat 1885. évi kongresszusa és a magyar történelemoktatás*. In: Polgár Tamás: A forradalom vonzásában. Tanulmányok Szántó László tiszteletére. pp. 97-110.
- [22] Groszbauer, J. (1899). *Az Egri Magy. Kir. Állami Főreáliskola IX. Értésítője*.
- [23] Havas, I. – Pósa, L. (szerk.) (1927). *Olvasókönyv az elemi népiskolák III. osztálya számára*. Singer és Wolfner.
- [24] Hemmert, M. (1901). Kevesebb ízléstelenséget! *Népnevelők Lapja*, 36(44), 700-703.
- [25] Irodalom (1903). *Kisdednevelés*, 32(24), 592-594.
- [26] Irodalom és művészet (1909). *Vasárnapi Ujság*, 56(41), 863.
- [27] Koczogh, A. – Takáts, Gy. (1913). *A magyar nemzet története 1526-tól 1867-ig a gimnáziumok és reáliskolák IV. osztálya számára*. Athenaeum.
- [28] Komáromy, L. (1886). *Irodalom. Nemzeti Nénevelés*, 7(2), 83-87.
- [29] Komlósi, S. (2003). *Történelmi szemléltetőanyag az első világháború korából*. Gyulai Ágost művének felhasználásával szerkesztette Lányi Katalin. Fekete Sas Kiadó, Magyar Pedagógiai Társaság.
- [30] Körösi, H. & Szabó, L. (szerk.) (1912). *Az elemi népoktatás enciklopédiája I–III*. Franklin Társulat.
- [31] *Magyar Törvénytár* (1899). Franklin.
- [32] Magyarországi Tanítók Országos Bizottsága (szerk.) (1892). *Koronázás örömmünnepe*. A magyar nép és ifjúság számára.
- [33] Márki, S. (1885). Történettanítás nép- és középiskolákban. In: *A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai*. Szerk.: Szilágyi Sándor. Athenaeum, 1885. 138–154.
- [34] Mayer Miksa (1880a). Történelmi oktatások módszere. *Néptanítók Lapja*, 13(1), 4-7.
- [35] Mayer Miksa (1880b). Történelmi oktatások módszere. *Néptanítók Lapja*, 13(2), 24-28.
- [36] Mesterházy, J. (1938): *Mit nézzünk meg, rádióelőadás az Erzsébet Nőiskoláról*. In: Radák, Olga (szerk.) *A budapesti m. Kir. Állami Erzsébet Nőiskola Leánygimnázium értesítője az 1937—38. iskolai évről*. Budapest, pp. 13–16.
- [37] Németh, A. F. G. – Czabaji H. A. (2024). *Iskolai ünnepélyek, a névadó szerepe az iskola belső világában*. (megjelenés alatt)
- [38] Németh, A. F. G. (2002). *Magyarország első Erzsébet szobra Nyirádon*. „Erzsébet királyné” Általános Iskola.
- [39] Németh, A. F. G. (2023): *Erzsébet királyné magyarországi kultusza neveléstörténeti megközelítésben*. In: Sipos, Judit; Boldizsár, Boglárka (szerk.). *A tanulás–tanítás régi és újabb gyakorlati és történeti vonatkozásai*. Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottsága Neveléstudományi Szakbizottság, pp. 128–142.
- [40] Németh, A. F. G. (2024). *Pósa Lajos szerepe az oktató-nevelő intézmények Erzsébet királyné kultuszápolásában*. In: Maisch, P.; Pusztafalvi, H.; Takács, Zs. M.: *Tanulmányok a 19-20. század neveléstörténetének köréből Neveléstörténet – Művelődéstörténet I*. Magyar Tudományos Akadémia PAB, pp. 21-37.
- [41] Radó, V. (1898). *A családi gyermekkönyvtár és az ifjúsági irodalom*. In: Nagy, L.; Beke, M.; Kovács, J.; Hajós, M., A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója (3/1). Kongresszus Végrehajtó Bizottsága, pp. 295-305.
- [42] *Rendeletek tára* (1898). Nr. 229. pp. 967-970.
- [43] Róka, E. (2001). *Egy kultuskép története: Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál*. In: Zichy Mihály (Kiállítási katalógus). Szerk.: Róka, E.–Csicsery-Rónay, I. pp.38–42.
- [44] Sebők, Zs. (1898). *Erzsébet királyné*. Singer és Wolfner, Budapest.

- [45] Somfai, M. (1937). Dániel Anna: Erzsébet királyné. *Magyar könyvbarátok Diáriuma*. 7(7-8), 191.
- [46] Szász, I. (1903). *Kicsinyeknek nagy dolgokról. Mesék*. Légrády testvérek.
- [47] Sztáray, I. (1909). Erzsébet királyné kíséretében. Szt. István-Társulat.
- [48] Téglás, G. (1899). A Dévai M. Kir. Áll. Főreáliskola XXVIII ik évi Értesítője. Hirsch.
- [49] Ünnepegy az óvónőképezdében (1896). *Hód-Mező-Vásárhely*, 26(96), 2-3.
- [50] Vér, E. V. (2006a). Erzsébet kultusz I. : Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898-1914 között. *Budapesti Negyed*, 52(2)
- [51] Vér, E. V. (2006b). *Erzsébet: mítosz és valóság a magyarok királynéképében*. In Gergely, J., Horváth, I., Strausz, P. (szerk.). *A múlt feltárása – előítéletek nélkül*. (pp. 121-138). ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola
- [52] Vér, E. V. (2013): *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914–ig: emlékezhelyei tükrében*. Disszertáció. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola
- [53] Verédy, K. (szerk.) (1886). *Paedagogiai encyclopaedia különös tekintettel a népoktatás állapotára*. Atheneum.
- [54] Zsigray, J. (1937). *Erzsébet magyar királyné*. Singer és Wolfner.